

Влада Російської імперії та єврейський етнос Волині наприкінці XVIII ст.: перші враження від зустрічі

У статті розглянуто заснування Волинської губернії, організація її управління та функціонування місцевих адміністративних структур. Також з'ясовано сфери та форми взаємодії влади та єврейського етносу на території Волині наприкінці XVIII століття.

В статье рассмотрено основание Вольнской губернии, организация ее управления и функционирование местных административных структур. Также выяснено сферы и формы взаимодействия власти и еврейского этноса на территории Вольны в конце XVIII века.

The article has considered the foundation of Volhyn' province, the organization of its management and functioning of its local administrative structures. The spheres and forms of co-operation between the authorities and the Jewish ethnic group in Volhyn' in the late XVIIIth century have been disclosed.

Становлення нової влади – це складний і тривалий процес, а тим більше якщо він протікає на територіях, людність якої до цього жила за іншими законами, мала інший спосіб управління. Після входження до складу Російської імперії земель Правобережної України, на них одразу розпочалося поширення імперських законів та впроваджувалася організація управління за зразком внутрішніх губерній. Найперше, замість воєводств створювались нові адміністративні одиниці: губернії і повіти.

Нашим завданням буде простежити, як відбувалося заснування Волинської губернії, з якими труднощами зіткнулась верховна влада Російської імперії під час організації управління та його місцевих структур. А також розглянути сфери та форми взаємодії влади та єврейського етносу на території Волині.

Під кінець XVIII століття з політичної карти світу зникає держава Річ Посполита, а її значні території внаслідок поділів отримала Російська імперія. За другим поділом Польщі до неї відійшли Київщина,

Східна Волинь, Поділля і Брацлавщина, а за третім 1795 р. до її складу включені Західна Волинь, Західна Білорусія, Литва і Курляндія. З цього часу землі майбутньої Волинської губернії зосередились під одним правлінням. Катерина II з самого початку пояснювала даний акт, як „міри вимушеної і на благо безпеки самих поляків та Російської імперії» [13, с. 410-411]. Дані території, в роз'ясненні імператриці, являлись не чим іншим, як областями, що перебували колись у складі єдиної держави – Київська Русь – потім відібрані і нині з'єднані з землями „единоплеменного російского народа» [14, с. 420]. Катерина II намагалася одразу дати зрозуміти, що ці землі здавна належали російській короні, а тому немає жодних сумнівів у легітимності її дій. На увічнення цієї події було випущено святкову монету, на одній стороні якої зображувався портрет Катерини II, а на іншій – двоголовий орел, символ влади Російської імперії, який тримав у руках карту земель з надписом «отторженная возвратихъ».

Облаштування ново приєднаних територій було доручено російському генералу М.М. Кречетнікову (1729–1793), якому наказувалося, щоб дані області були скорені не лише силою. Аби серед людей, які в них проживають, «запанувало добре, порядне, правосудне, поблажливе, лагідне і гуманне управління Російської імперії», слід вважати відторгнення від анархії Речі Посполитої за перший крок до їх благополуччя [12, с. 390]. На перших порах імператриця була переконана, що цей край, як здавна російський, має управлятись згідно її законів.

Однак М.М. Кречетніков не встиг виконати накази верхньої влади. Після його смерті генерал-губернатором Мінським, Ізяславським та Брацлавським було призначено генерал-поручика Т.І. Тутолміна (1793–1809), якому також наказувалось негайно розділити землі на округи і створити три губернії (Волинську, Брацлавську та Подільську) та відкрити у них присутствені місця [21, с. 267]. У своїх діях він мав керуватися «Учреждением для управления губерний Российской империи» від 7 листопада 1775 року, а також врахувати досвід, який отримав при облаштуванні Мінської губернії [15, с. 691].

Відкриття цієї, як і будь-якої губернії, йшло за чітко визначеним порядком. Спочатку видавався указ про її утворення, після цього схвалювався штатний розпис установ, а на завершення – готувався сенатський указ, який оголошував про її відкриття [2, с. 313].

Указом від 5 липня 1795 року створювалася Волинська губернія [16, с. 727], у складі 13 повітів: Новоград-Волинського, Лабунського, Заславського, Острозького, Рівненського, Домбровецького,

Овруцького, Радомишльського, Житомирського, Чуднівського, Луцького, Володимирецького, Ковельського. Тоді ж Т.І. Тутолмін затвердив штат Волинського намісництва. Кількість та склад новоутворених установ практично не відрізнялися від внутрішніх губерній.

Губернатор, губерньське правління, палати кримінального і цивільного суду, казенна палата, губерньський прокурор, верхній земський суд, губерньський магістрат, верхня розправа, совісний суд, приказ громадської опіки з штатом чинів засновувались за цим загальним положенням. Городничих зі штатом, повітових судів і повітових казначейств, дворянських опік, нижніх земських судів, міських магістратів утворювалось по 13, згідно з кількістю повітів, за винятком нижніх розправ, яких було три [17, с. 263].

В середньому на утримання штату губерній в імперії виділялося від 120 до 150 тисяч рублів [2, с. 336], а для роботи присутствених місць Волинської губернії – 135278,60 рублів [17, с. 263]. Однак, врахувавши особливості ново приєднаних територій, крім необхідної суми, цій додатково надавалось ще 14686 рублів для оплати служби додаткових чинів і службовців [18, с. 728].

Відкриття Волинської губернії відбулося 6 серпня 1796 року [19, с. 940]. Першим губернатором призначався В.С. Шереметьєв, який обіймав посаду з 6 серпня по 15 листопада 1796 року. Урочистості розпочались з освячення преосвященним Варламом Єпископом житомирським приміщень, назначених для намісництва. На урочисте засідання прибули генерал-губернатор, генерал-аншеф Т.І. Тутолмін, губернатор, генерал-майор В.С. Шереметьєв, радник, колезький асесор Сумбулов і секунд-майор Пономарев [1, с. 12].

Створення губернії відбувалося впродовж 6–8 місяців – Волинської ж – зайняло майже 13. Серед основних причин, що затримали її відкриття, були складності з визначенням адміністративного центру та знаходження приміщень для перебування присутствених місць. Губерньським містом було обрано Новоград-Волинський, стара назва Звягель. Його навіть викупили в державну власність у графині Зубової за 333,570 рублів. За відсутності в ньому підходящих приміщень, губерньським центром тимчасово призначили Житомир. Провідну роль у цьому виборі зіграло те, що там уже було намісницьке правління, а для відкриття присутствених губерньських місць використали стару монастирську будівлю. Саме місто на той час перебувало у власності графа Августа Ільїнського. Між губерньською адміністрацією і власником розпочався пошук порозуміння, який остаточно

завершилась на поч. XIX століття. Тому офіційно Житомир було проголошено губернським центром лише 24 червня 1804 року [20, с. 57].

Складна ситуація з наявністю приватновласницьких містечок змусила владу шукати для присутствених місць ті будови, які вже були в казенній власності, або які можна придбати без значних витрат. Якщо вони все ж відкривалися в приватних спорудах, то верховна влада вимагала стежити, аби їх власники не були учасниками повстання Тадеуша Костюшка. Водночас наказувалось докласти всіх зусиль, щоб ці містечка з часом таки стали державними [4].

Починаючи з 6 серпня 1796 року, по всій території Волинського намісництва розпочинається відкриття місцевих органів влади. Згідно з сенатським указом цей процес мав завершитися до 14 серпня [6]. Внаслідок зазначених труднощів він тривав весь серпень, а останнє повідомлення про відкриття нижніх присутствених місць датується 2 вересням. Цього числа за поданням радника Волинської казенної палати Ходоровського запрацювали Ковельська нижня розправа та Ковельський городовий магістрат [7]. Таким чином на початку вересня 1796 р. завершився процес створення адміністративних управлінських структур.

Новостворені органи влади стали наповнюватися чиновниками та канцелярськими службовцями згідно штатного розпису. У своїй переважній більшості вони були вихідцями із східних губерній та уже мали досвід служби в державних установах. Зачасту прибували сюди за вимогою губернатора В.С. Шереметьєва або генерал-губернатора Т.І. Тутолміна, зокрема починаючи з 1795 року для роботи в трьох комісіях по розбору справ колишньої Речі Посполитої ще до відкриття намісництва. Їх заохочувала можливість зайняти вигідні посади та отримати компенсацію за дорогу і облаштування, які надавали бажаним служити у Волинській губернії, та що становила третину від їх окладу [8]. Незважаючи на це, присутствені місця заповнювалися повільно. Наприкінці XVIII століття відчувалася гостра нестача секретарів, регістраторів і, особливо, перекладачів.

Під час організації чиновницького апарату та налагодження його роботи генерал-губернатор стикався з труднощами, пов'язаними з соціальною строкагістю краю. Йому нерідко доводилося відступати від «Учреждений...», враховувати місцеві умови. Зміни впроваджувалися на основі окремих височайших повелінь, але, як стверджував В. Григор'єв, незначні відхилення були настільки частими, що

генерал-губернатори не вважали за необхідне щоразу запитувати особливого дозволу [2, с. 325].

До таких, в першу чергу, слід віднести наявність у Волинській губернії єврейського етносу. Більшість населення краю становили українці, яких нараховувалось близько 88% і вони, переважно, належали до селянського стану. Польський елемент – це в основному шляхта, становив лише 5%. Значний відсоток населення припадав на євреїв, їх налічували 110 тисяч, що відповідало приблизно 3,5%. Поступово їх чисельність зростала, особливо з впровадженням «смуги осілості». До середини XIX століття вони склали 10%, що становило другу після українців етнічну групу [3, с. 19]. Чисельність євреїв та їх ситуативна модель поведінки вимагала від органів влади цілеспрямованої політики. Починаючи з указу від 23 липня 1794 року, Катерина II намагалася розселити їх по містах і містечках, зареєструвати у міських книгах і підпорядкувати місцевим магістратам. Пропонувалося переселити євреїв у повітові міста, щоб вони «не скитались во вред обществу». Поряд з цим їм дозволили користуватися торгами та міщанськими промислами, а також заохочувалось заняття рукоділлям і ремеслами [4]. Розселення євреїв мало пожвавити торгівлю в містах, а значить пришвидшити їх розвиток та збагачення, тим самим принести користь державі. Хоча у повній мірі заплановане реалізувати так і не вдалося, однак маси єврейського населення почали зосереджуватися у містах і містечках Волинської губернії, а тому городничі і повітові стряпчі отримали додаткове розпорядження слідкувати за діями єврейських кагалів і доносити про порушення безпосередньо намісницькому правлінню. Останнє і вирішувало, коли дозволити, а коли заборонити їх діяльність [11]. Земські справники мали пильнувати за порядком у містах, особливо під час відкриття там ярмарків. Земський комісар в Бердичеві стежив, аби орендарі не порушували договірних умов, не підвищували ціни [5].

Водночас місцева влада була зацікавлена у співпраці з єврейським населенням, особливо у традиційній для цього етносу сферах торгівлі, оренди, позики. Зокрема, під час відкриття присутствених місць увагу привернули саме будівлі, що належали євреям. Кожна з сторін бачила тут свої вигоди. Так, житомирський міщанин єврей Мортни Іцкович надав власний будинок для дворянської зали з тим, щоб всі інші його будинки були звільнені від постою. В даному випадку він навіть витрачав власні кошти на переоблаштування будівлі.

Невдовзі місцева влада відмовлялась від подальшої оренди через надто високі ціни. У наглядному випадку з євреєм Іцковичем розпочалася довга судова тяганина по відшкодуванню збитків, яка була остаточно вирішена військовим губернатором І.В. Гудовичем на користь власника приміщення. Понесені витрати відшкодовувалися з губернської казни [5].

Самі євреї не брали безпосередньої участі в управлінні губернією. В розпорядженні Волинського намісницького правління голові палати кримінального суду йшлося, що кагали єврейські, які знаходяться в повітових і губернському містах, можуть вирішувати справи, пов'язані з їх внутрішнім життям. Якщо вони втручатимуться у з'ясування цивільних справ, то будуть оштрафовані згідно російських законів [4].

Натомість саме євреї забезпечували канцелярським начинням відкриті присутствени місця. Так, за 1796 рік місцева влада закуповувала у євреїв для своїх потреб галяс, сургуч, нитки, свічки та інші необхідні товари [9]. В окремих випадках вони надавались у борг. Під час відкриття та налагодження роботи Волинської верхньої розправи в єврея Сруля Виддеровича у серпні-вересні 1796 року було взято потрібні канцелярські припаси: папір білий та сірий, сургуч, ножиці і, навіть, рахівниці [10].

Отже, територія Волинської губернії остаточно ввійшла до складу Російської імперії після третього поділу Речі Посполитої. Одразу ж розпочалося її облаштування згідно з «Учреждений для управления губерний Российской империи» від 7 листопада 1775 року. Катерина II всіляко намагалася пришвидшити уподібнення її на одну з внутрішніх губерній: створювались місцеві структури за загальноросійським зразком, для управління залучались службовці зі східних регіонів імперії. Водночас під час організації управління виникли складності, пов'язані з соціально-етнічним населенням. Чисельність євреїв вимагала проведення гнучкої політики. З одного боку, відбувалась співпраця з єврейським населенням, якщо це стосувалось оренди приміщень та закупки канцелярського начиння при відкритті присутствених місць, а з іншого – місцеві органи влади постійно стежили за ними і намагалися регламентувати сфери їх діяльності.

Список використаних джерел та літератури

1. Вербжицкий Т.І. Краткое описание города Житомира / Т.І. Вербжицкий. – Житомир, 1889. – 32 с.
2. Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II (Учреждение о губерниях 1775 г.) / В. Григорьев. – СПб., 1910. – 387 с.
3. Грицак Я.Й. Нарис Історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 359 с.
4. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.16. – Оп. 4. – Спр. 55. – Арк. 3.
5. ДАЖО. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3-8.
6. ДАЖО. – Ф. 16. – Оп. 4 – Спр. 1. – Арк. 2.
7. Там само. – Спр. 2. – Арк. 11-12.
8. Там само. – Спр. 1. – Арк. 6-8.
9. Там само. – Ф. 324. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6.
10. Там само. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 23.
11. Там само. – Ф.23 . – Оп.1 . – Спр. 1 . – Арк. 40 зв.
12. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. 23: 1789–1796. – №17090.
13. Там само. – №17108.
14. Там само. – №17114.
15. Там само. – №17323.
16. Там само. – № 17352.
17. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 44: Книга штатов. – № 17353.
18. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 23: 1789–1796. – № 17354.
19. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 23: 1789–1796. – № 17512.
20. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И. Теодорович. – Почаев, 1888. – 430 с.
21. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття / В.С. Шандра. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.